

У статті з'ясовано, що конкуренція на місійних територіях Західної Канади серед римо-католицького франко- та англо-канадського духовенства сформувало суперництво між ними та погіршило релігійну ситуацію в країні. Доведено, що питання юрисдикції єпископа Греко-католицької церкви в Галичині щодо українських іммігрантів, присутність одруженого греко-католицького духовенства та право власності на придбане церковне майно стали вирішальними у релігійному житті українських іммігрантів під час першої хвилі. Неспроможність римо-католицької ієрархії задовольнити потреби греко-католиків призвела до їх переходу в інші конфесії.

Авторка показує, що з метою припинення зміни конфесійної належності, Комісія у справах Східних обрядів у 1901 р. визнала доцільність приїзду оо. Василіян, а у 1912 р. призначила Н. Будку українським греко-католицьким єпископом Канади. Створення Русинського ординаріату в Канаді (1912 р.) та надання повної юрисдикції єпископу Н. Будці в управлінні громадами сприяло частковому вирішенню наявних конфліктів.

Особливостями і основними наслідками взаємовідносин між українськими греко-католиками та ієрархією Римо-Католицької Церкви у Канаді є те, що: 1) Римо-Католицька Церква була консервативною і приймала рішення керуючись нормами права, а не вимогами часу; 2) українські греко-католицькі іммігранти перетворились із "маленької проблеми" на "велику можливість" для Римо-Католицької Церкви у питаннях оновлення релігійного життя; 3) досвід цих стосунків сприяв подальшому утвердженню Української Католицької Церкви в інших країнах.

Ключові слова: українські іммігранти, Римо-католицька церква, Греко-католицька церква, Руська Греко-католицька церква, Українська Католицька Церква, духовенство, Канада.

УДК 94(55):355.48(=411.21)]"06"

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2021.149.2>

Ю. Гоман, канд. іст. наук, доц.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7645-5736>

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

В. Люстей, студент магістратури

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНІ ОБСТАВИНИ ПЕРЕМОГИ МУСУЛЬМАН У БИТВІ ПРИ АЛЬ-КАЗІМІ У 633 РОЦІ

Битва при Казімі у 633 році розпочала послідовність успішних перемог воєначальника Халіда ібн аль-Валіда на західному березі річки Євфрат, що відкрило Арабському халіфату можливості для розгрому іранської імперії Сасанідів. Успіх у цьому бою дозволив завершити підкорення арабо-бедуїнських племен владі халіфа та посприяв ісламізації регіону. З'ясовуються обставини та чинники, які дозволили слабоозброєним арабам-мусульманам здобути перемогу над збройними силами іранської імперії. Аналізуються події напередодні та під час битви. Уточнюються чинники, які посприяли арабам здобути перемогу над іранцями. Спростовуються окремі міфи арабських джерел та окреслюється причина їх появи.

Ключові слова: арабські завоювання, Халід ібн аль-Валід, "битва зчеплених", Казіма, арабо-перські війни, Хіра, Сасанідський Іран.

На початку XXI ст. людство постало перед численними викликами, які, на думку багатьох вчених та публіцистів, можуть змусити нашу цивілізацію переосмислити та змінити напрямок свого розвитку. В історії відомо багато фактів суспільних трансформацій, які часто відбувалися через криваве руйнування старих політичних і соціальних інститутів. Яскравим зразком такого масштабного перевороту в житті традиційних суспільств Передньої Азії стала поява ісламу в Аравії та утворення Арабського халіфату. Початок проповіді Мухаммеда у 610 р. не віщував ніяких загроз для великих держав тогочасного світу: Візантійської імперії та Іранської імперії Сасанідів. Більше того, Мухаммед та інші керівники умми не планували руйнувати усталений світопорядок. Ситуація змінилася тоді, коли мусульмани почали перемагати своїх супротивників у прямих бойових зіткненнях. Успішні прикордонні бої переросли у тривалі арабські завоювання, котрі перекроїли карту світу та створили нову світову імперію арабів, що не лише поглинула колишні квітучі давні цивілізації, а й добре налякала "варварську" Європу.

Причини, хід та наслідки арабських завоювань неодноразово ставали об'єктом дослідження багатьох вчених із різних країн світу та в різний час у численних спеціальних і загальних працях. Проте дослідники, як правило, ретельно аналізуючи ключові перемоги арабського війська, які мали безпосереднє значення для формування арабської державності та становлення ісламу, поза увагою залишали так звані другорядні події. Справедливо буде сказати, що причинами такої неувважності дослідників є не лише суб'єктивний чинник, а й надзвичайно фрагментарне та бідне відображення цих подій у письмових джерелах. У цьому контексті слабковивченими залишаються перші кроки арабських

військ при вторгненні на територію Сасанідського Ірану. Хоча перші успішні бої мусульман у війні з Іраном мали важливе стратегічно-психологічне значення, адже показали бедуїнським племенам північно-східної Аравії, які сумнівалися в ісламі, непереможність мусульман та відсутність божественної підтримки у язичників-зороастрійців. Крім того, пророк Мухаммед однією з обов'язкових ознак покірності Аллагу визначив неухильну сплату закятю, що не подобалося родовим вождям. Через це халіфові Абу Бакру, задля збереження лояльності заможної бедуїнської родоплемінної верхівки, доводилося пропонувати компенсацію втрат від закятю у вигляді багатой військової здобичі під час успішного пограбування іранського прикордоння. З огляду на означені умови, мусульманським бойовим командирам у разі поразок просто б не вдалося мобілізувати на війну ополчення місцевих арабських племен. Саме тому ретельний аналіз перших боїв мусульман з іранцями стає надзвичайно актуальним та важливим для комплексного розуміння усього перебігу арабських завоювань.

Вторгнення мусульман до прикордоння Сасанідського Ірану розпочалося у квітні 633 року з походу мусульманського війська під проводом Халіда ібн аль-Валіда із аравійської Ямами до міста Хіри на лівому березі Євфрату, що було центром християнізованих арабських племен колишнього царства Лахмідів, яке було анексоване на початку VII ст. Сасанідами. Конкретні цілі, які переслідував халіф Абу Бакр, спрямовуючи Халіда до іранського прикордоння, наявні у дослідників джерела не дозволяють встановити. Відомо лише, що допомоги у набагах на іранське пограниччя у Приєвфратті Абу Бакра попросив один із лідерів бедуїнського племенного об'єднання бакритів Мутанна ібн Харіт, який таким чином хотів зміцнити свою владу над одно-

племінниками, котрі значною мірою орієнтувалися на Сасанідський Іран. Однозначно можна сказати, що його результати були неочікуваними і далекосяжними для мусульман, бо він показав арабо-мусульманській державі слабкість імперії Сасанідів. Перш ніж потрапити на територію Сасанідського прикордоння, мусульманам необхідно було подолати форпости іранців, що прикривали найжджені дороги з джерелами води до Євфрату. Поразка Халіда на самому початку походу цілком могла б перекреслити плани мусульман не лише у пограбуванні Ірану, а й щодо зміцнення ісламу серед арабських племен північно-східної Аравії. Саме тому метою цього дослідження є ретельний аналіз перебігу першої битви загому мусульман Халіда ібн аль-Валіда поблизу містечка Казіма, яку пізніші джерела назвали "битвою зчеплених", та з'ясування обставин і чинників перемоги мусульман у цьому бою.

Ліва частина інформації про битву мусульманського війська Халіда ібн аль-Валіда із Сасанідським Іраном при аль-Казімі міститься в "Історії пророків і царів" мусульманського історика і компілятора рубежу IX – X ст. Абу Джафара Мухамеда ібн Джаріра ат-Табарі (839-923) [8, с. 21-36; 16]. Праця Ат-Табарі суто компілятивна, але її цінність полягає в тому, що автор для свого твору ретельно скопіював низку праць попередніх ісламських істориків, які до нашого часу не збереглися в оригіналі. Перевагою текстів ат-Табарі є його скрупульозність у наведенні існадів розміщеної інформації. Більше того, в "Історії пророків і царів" часто наводяться різні погляди на ту чи іншу проблему або відмінні від загальних уявлень повідомлення. Ат-Табарі намагається передавати повідомлення своїх інформаторів без власних інтерпретацій та оціночних суджень. Однак його твір має комплекс суттєвих недоліків. Зокрема в частині повідомлень про початок мусульmano-іранського протистояння зустрічається плутанина в датуванні подій та правлінні іранських шахів; часто події, які описуються послідовно, передаються не в хронологічному порядку. Більше того, регулярно інформаційні пласти різних за часом подій перемішані, а фактичний матеріал викладений у контексті іншого сюжету. Головним інформатором ат-Табарі у повідомленнях про битву при Казімі, згідно з науковими дослідженнями, був Сайф ібн Омар ал-Асаді ат-Тамімі, арабський історик VIII ст. із Куфи, декілька праць якого повністю були присвячені військово-політичним аспектам арабських завоювань Ірану. Праці Сайфа в оригіналі не збереглися і дійшли дотепер майже виключно у переказі ат-Табарі. Сучасники ат-Табарі у більшості своїй ставилися до повідомлень Сайфа з недовірою та вважали їх недостовірними. Поряд із Сайфом, ат-Табарі використовував праці Хішама ібн аль-Калбі, Маданіні, Вакіді, ібн Ісхака. В історіях ат-Табарі міститься багато імен, назв, цікавих фактів, які підтверджуються інформацією інших джерел. У цьому контексті історичний твір ат-Табарі є найінформативнішим і найдетальнішим з усіх арабо-мусульманських джерел.

Додаткова і самостійна інформація про битву при аль-Казімі подається також у "Книзі завоювання країн" Абу-ль-Хасана Ахмада аль-Балазурі, який жив і працював упродовж IX ст. при дворі Аббасидських халіфів. Твір аль-Балазурі описує арабські завоювання від війн пророка Мухаммеда і присвячує військово-політичним подіям в окремих регіонах великі розділи. На відміну від ат-Табарі, аль-Балазурі, поряд із військовими питаннями, висвітлює також соціально-економічну проблематику. Аль-Балазурі, описуючи події, широко застосовує власні інтерпретації та пояснення, що часто шкодять об'єктивній оцінці того чи іншого історичного

факту, бо матеріал подається крізь призму історичних уявлень аббасидської політичної традиції. При написанні своєї праці аль-Балазурі спирався на творчість мусульманських істориків старшого покоління: Мухаммеда ібн Саада, аль-Маданіні, аль-Куфі, аль-Калбі та ін. Повідомлення аль-Балазурі, хоча й менш інформативні за твір ат-Табарі, але дозволяють уточнювати та перевіряти його інформацію.

Деякі інші погляди на події, які передували та наповнювали битву при Казімі, можна знайти у творах ібн аль-Асіра (XIII ст.) та ад-Дінаварі (IX ст.), які підтверджують повідомлення вищенаведених джерел.

Через слабе інформаційне забезпечення, битва при аль-Казімі знайшла досить фрагментарне відображення у науковій літературі. Хронологічно послідовний аналіз подій, пов'язаних із битвою, міститься у першому томі "Історії халіфата" російського історика-арабіста О. Г. Большакова [2], який більшою мірою відображає соціальні та політичні аспекти цієї події. Приділяє увагу маршруту руху війська Халіда ібн аль-Валіда до Іраку, а висновки про саму битву фактично повторюють повідомлення ат-Табарі. Пакистанський військовий історик А. І. Акрам [1] також приділяє місце битві при Казімі у своїй монографії про особу Халіда ібн аль-Валіда. Однак, реконструкція битви цим автором скоріше нагадує панегірику на честь талантів Халіда та торжества мусульманської зброї. Автор сучасною мовою переповідає інформацію ат-Табарі, хоча і намагається дати інтерпретацію перебігу битви із позицій військового XX ст. Побіжно битву при аль-Казімі згадують у своїх дослідженнях арабських завоювань європейські історики Г'ю Кеннеді [6] та Девід Ніколе [14], але спеціального аналізу вони не здійснюють.

За повідомленнями ат-Табарі, Халід ібн аль-Валід, вирушаючи до південної Месопотамії, повідомив намісника портового міста Убулла про свої наміри повернути мешканців його провінції в іслам або, у разі відмови, розграбувати і повбивати непокірних язичників. У свою чергу, мозбед Убулли – Хормуз – повідомив шахський уряд про загрозу з боку арабських бедуїнів, і зібравши наявні сили та ополчення, не чекаючи підкріплення зі столиці, вирушив назустріч мусульманському війську, яке перехопив поблизу караванної стоянки та колодязя Казіма, на кордоні Сасанідського Іраку із арабським степом. Під час нетривалого, але запеклого бою, іранці, втративши свого ватажка та зазнавши значних втрат, були змушені рятуватися втечею. До рук мусульман потрапила значна здобич, серед якої були мішки з ланцюгами, в які іранський воєначальник Хормуз, за свідченнями джерел, хотів заковувати полонених арабів. Факт наявності ланцюгів спонукав частину авторів джерел, а вслід і науковців, називати бій при Казімі "битвою зчеплених" або "битвою кайданів". Наступні поразки іранських сил у Приєвфратті були динамічним наслідком розгрому при Казімі. Арабо-мусульманські джерела називають "битву зчеплених" блискучою перемогою підтриманих Богом мусульман над язичниками, яка стала ключем до Сасанідського Іраку [16, с. 1-13].

Перш ніж аналізувати сам бій та його результати, необхідно уточнити чисельність вояків, які брали участь у битві, а також якість та кількість їхнього озброєння, адже від цього залежить оцінка масштабів цієї події та її значення. В історіографії називаються деякі цифри щодо чисельності війська Халіда ібн аль-Валіда, але їх порядок відрізняється в рази. Зокрема, пакистанський військовий історик А. І. Акрам, спираючись на повідомлення ат-Табарі, нараховує чисельність мусульманського війська при Казімі у 18 тис. вояків [1, с. 221], а російський арабіст О. Г. Большаков говорить про 10 тис.

мусульман Халіда та 8 тис. ополченців, що приєдналися до мусульман уже після Казімі [2, с. 212]. Британський медієвіст Г'ю Кеннеді сили мусульман при аль-Казімі оцінює у тисячу вояків [6, с. 140]. Таке різноманіття думок пояснюється тим, що інформатори арабських джерел передавали відомості по пам'яті через тривалий час після описуваних подій, а тому часто плутали той чи інший похід або військову кампанію. До того ж, наступ мусульман на Ірак здійснювався традиційною тактикою невеликих арабських набігів на прикордоння, а не широким фронтом завоювання території. Можна припустити також, що джерела замовчують значну частину бойових дій мусульман з іранцями, де вони програвали, але інформаційне відлуння про них в усних переказах могло залишатися.

Халід ібн аль-Валід вирушив до нижньої течії Євфрату після придушення антимусульманського виступу племінного об'єднання ханіфітів у Ямамі і першим об'єктом захоплення мало стати місто-порт Убулла, що знаходилося практично на узбережжі Перської затоки, та серед бедуїнів вважалося морськими воротами до Іраку, через які велася активна торгівля з Індією. За повідомленнями арабських середньовічних істориків, армія мусульман, що воювала в Ямамі, нараховувала 4 тис. вояків [2, с. 198], які після замирення ханіфітів були розпущені по домівках. На думку німецького історика К. Беккера, Халід вирушив до Іраку на чолі загону в 500 вершників [11, с. 78]. Арабська традиція наполягає, що загін Халіда дорогою до Іраку наповнювався добровольцями з місцевих бедуїнських племен, яких набралось не менше 10 тис. Однак, такі оптимістичні заяви не корелюються із ситуацією, яка склалася у північно-східній частині аравійського степу в цей період. Лояльність багатьох племен цього регіону до мусульманського халіфа була підтверджена лише напередодні і багатьох до покори змусили силою, тому досить сумнівним видається масовий вступ добровольців до лав війська, яке мало кинути виклик Сасанідській імперії. Доказом незначних сил, якими командував Халід ібн аль-Валід, слугує той факт, що коли Халіда було перенаправлено в Сирію у 634 році, його військовий загін нараховував близько 900 вояків, на що вказує аналіз О. Г. Большакова [3, с. 22]. Розповідь ат-Табарі про 18 тис. вояків у армії Халіда характеризується низкою неправдоподібних елементів. Передусім, він повідомляє, що все це військо сконцентрувалося в укріпленні ан-Нібадж в Ямамі, а вже звідти організовано вирушило до іранського кордону. Зокрема, в ан-Нібаджі були загоми бакритів, тамімітів та інших союзних бедуїнських племен. Виходячи з цієї логіки, Мутанна ібн Харіт мусив з-під Убулли, де він промишляв набігами, за повідомленнями того ж таки ат-Табарі, здійснити марш до Ямамі, а вже звідти рухатися знову до Хіри. Такий розвиток подій є не лише нелогічний, а й економічно невідповідний, адже під час таких маневрів необхідно було забезпечувати військо водою, фуражем та продовольством. По-друге, повідомлення інформаторів ат-Табарі має занадто круглі цифри особового складу бойових підрозділів, які нараховують по 2000 вояків. По-третє, ат-Табарі повідомляє, що військо на марші було розділене на декілька груп, які рухалися на відстані одно-дводенного переходу один від одного, що знову ж таки змушує сумніватися у доцільності збирання усіх військ у ан-Нібаджі. Більше того, кожна група мала власну мету руху. Згадуваний вже Мутанна ібн Харіт мав рухатися до Хіри, сам Халід та інші групи мали точкою збору колодязь аль-Хуфайр, що розташовувався приблизно в 50 км від Убулли.

Таким чином, аналіз повідомлень ат-Табарі дозволяє говорити, що Халід вирушив з ан-Нібаджа на чолі війська чисельністю не більше 1 тис. вершників. Перед ним рухалися невеликі роз'їзди вербувальників, завданням яких було залучення добровольців із місцевих племен, розвідка місцевості і ситуації у прикордонні та, можливо, дезінформація іранців про реальну чисельність мусульманських загонів. Колодязь-стоянка аль-Хуфайр було визначено Халідом, як точку концентрації мобілізованих бедуїнів перед нападом на Убулла. Про недостовірність факту значної чисельності загону Халіда також говорить і слабка оснащення арабів-бедуїнів якісною зброєю та спорядженням. До початку масштабних завоювань арабський воїн Аравії був укомплектований досить примітивно, а його озброєння і обладнання практично не змінювалися через слабку виробничу базу в Аравії. На рельєфах I-III ст., знайдених в Пальмірі, бедуїнський воїн одягнений у туніку і плащ, озброєний списом, луком зі стрілами, довгим прямим мечем і невеликим круглим щитом із бляхами на зовнішній стороні та руків'ями на внутрішньому боці [15, с. 5-46].

Також, не можна залишати поза увагою і той факт, що халіф Абу Бакр, окрім Халіда ібн аль-Валіда, спрямував на Хіру у Приєвфраття ще й військовий загін Іяда ібн Ганма, який мав вийти до Хіри з північного заходу, з боку оази Думат аль-Джандал, що у північно-аравійському степу. Ат-Табарі вказує, що, за розпорядженням Абу Бакра, той із воєначальників, котрий першим підійде до Хіри, очолить об'єднану мусульманську армію в Іраку [16, с. 10], що спонукало Халіда рухатися надзвичайно швидко. Динаміка руху загону Халіда повністю підтверджує свідчення ат-Табарі і може слугувати додатковим аргументом щодо невеликої чисельності мусульман Халіда на шляху до Казімі.

Перебіг сутичок між мусульманами та язичниками в період рідди вказує на те, що бої велися майже виключно у пішому строю. Верблюди і коні головним чином розглядалися як засоби транспортування припасів, зброї та спорядження [10, с. 453]. Вершники на конях становили, як правило, декілька відсотків від загальної кількості бійців. Варто згадати битву при Ухуді, де мекканське військо складалося з 3000 вояків, з яких лише 700 мали обладунки, а 200 мали коней [2, с. 113]. Серед арабів зустрічалися обладунки та зброя візантійського та сасанідського типу, які були великою цінністю – їх могли дозволити собі лише дуже заможні представники бедуїнської еліти. Так, коли у 602 р. Сасаніди ліквідували автономне Лахмідське царство у Приєвфратті, іранський уряд вимагав від арабських вождів племені бакритів повернення 400 або 800 обладунків, які вони отримали від останнього лахмідського правителя. Важливим для розуміння надзвичайної цінності класичних обладунків для арабських племен є факт того, що, на відмову бакритів повернути їх, іранський уряд організував масштабний каральний похід. Однак ця зброя та спорядження дозволили бедуїнам розгромити карателів у битві при Зу-Карі у 604 р. [8, с. 83].

У пізній арабській історіографічній традиції Халід ібн аль-Валід позиціонується як успішний полководець, військовий реформатор і тактик, що активно починає використовувати вершників у боях. Однак в 633 р. у Халіда навряд чи було значне число ветеранів, які освоїли його тактичні прийоми та були добре озброєними.

Якщо про чисельність арабо-мусульманського війська джерела містять хоч якусь правдоподібну інформацію, то про сили іранців, якими володів намісник Убулли Гормуз, відомості повністю відсутні. Однозначно можна сказати, що війська намісника Убулли склалися з професійних військових підрозділів, опол-

чення місцевих землевласників та лояльних арабів-християн. Спираючись на практику боїв іранців із нападами кочовиків-бедуїнів у попередній час, можна впевнено стверджувати, що чисельність арабських конфедератів була в рази більшою за загони самих іранців. Зокрема, у вже згадуваній битві при Зу-Карі, сасанідська армія нараховувала 2000 іранських вояків та 3000 конфедератів з арабського племені тагліб. Інформатори ат-Табарі наполягають, що ставлення місцевих арабських племен Нижнього Приєвфраття до мозбеда Гормузда було вкрай негативним через його пихатість та жорстокість щодо бедуїнів. Правдивість цих свідчень підтвердити неможливо, але відданість арабських союзників Ірану в цьому регіоні була порушена розчаруванням через ліквідацію автономії арабського Лакхмідського царства та посилення податкового тиску на конфедератів в умовах політичних негараздів у Сасанідській імперії.

Наявність в ополченні Гормузда професійних військових підрозділів сасанідської армії підтверджується згадкою арабськими авторами поряд із мозбедом також двох воєначальників – Кубада та Анушаджана, які, за переказами, належали до представників сасанідської аристократії та були нащадками королівського роду [16, с. 12]. Враховуючи систему комплектації та структуру іранської армії того часу, родичі правителя належали до категорії вищої сасанідської військової знаті, яка іменувалася "Wuzurg", а отже повинні були очолювати підрозділи іранської важкої кінноти [13, с. 13-21]. Крім того, після поразки під Казімою, саме підрозділи Кубада та Анушаджана зуміли відступити та зберегти свою боєздатність.

Іранська армія у 633 р. була ослаблена тривалою війною з Візантією та участю у внутрішніх усобицях за шахську владу, але при цьому професійні її підрозділи залишалися добре навченими, озброєними та оснащеними. Ядро війська складали важка кіннота та піхота, які формувалися з вищих прошарків суспільства та сільської заможної верхівки. Значну роль у бойових порядках іранців Сасанідської імперії відігравали піші та кінні лучники. Сасанідський лук був великого розміру, загальною довжиною до півтора метри і дуже потужним, але через це його скорострільність була нижчою, ніж у арабських луків [4, с. 63]. Іранська військова теорія розробила й успішно використовувала на практиці впродовж століть низку тактичних прийомів та бойових порядків. Зокрема, військо шикувалося перед боєм у дві лінії з розбивкою на центр, лівий і правий фланги. При цьому лівий фланг завжди мав лише оборонятися, а наступ здійснювали лише центр та правий фланг. Середньовічне іранське військо мистецтво вимагало від полководця не розпочинати бій першим, якщо не досягнуто три-чотириразову перевагу в силах або коли ворог увірвався в країну. Іранські командири мусили ретельно підбирати поле бою і обирати місце так, щоб "сонячні промені та вітер були за спиною бойових порядків" [5, с. 18].

У розпорядженні дослідників відсутні описи іранських воїнів, які першими зустріли мусульманські напади на Ірак. Проте, користуючись принципом уніфікації війська, який був притаманний Сасанідам, з великою долею вірогідності можна стверджувати, що іранський воїн носив двогранний конусоподібний залізний шолом з бармицею, кольчужну сорочку з коротким рукавом довжиною до стегон, пластинчасті поручі та поножі поверх шкіряних штанів. Піхотинець був озброєний довгим списом, великим плетеним щитом, прямим мечем, кинджалом та булавою. Захист вершника та його коня складався з ламелярного обладунку [13, с. 44; 5, с. 74-75, 83-84].

Скупність наведеного вище матеріалу дозволяє стверджувати, що Гормузд цілком обґрунтовано вважав, що наявних у нього військових ресурсів недостатньо для успішного протистояння мусульманському нападіві. Саме тому він направив запит про допомогу до центрального командування, яке не залишило його звернення поза увагою, і на Нижній Євфрат було спряжено військову допомогу на чолі з воєначальником Каріном [16, с. 16-17]. При цьому Гормузд, виконуючи посадові інструкції мозбеда як "вартового кордону", вирушив на зустріч мусульманському війську, щоб затримати його просування вглиб країни до підходу підкріплення. Попри блискавичне пересування загону Халіда з Ямами до Нижнього Євфрату, іранський воєначальник Гормузд, проявивши надзвичайні моторність та професійність, випередив мусульман та спробував перекрити шлях їхнього просування до Убулли. Однак, до Убулли можна було потрапити двома дорогами: прямою, через колодязь аль-Хуфайр (аль-Хафір) та з невеликим відхиленням на південний-схід до Перської затоки через містечко Казіму. Обидва шляхи завершували досить посушливий відрізок торгового шляху і увінчувалися рясними джерелами води, які дозволяли перепочити перед Убуллою. Ймовірно, Гормузда було введено в оману щодо вихідної точки збору сил Халіда й іранське військо зайняло Казіму. Проте, як пише ат-Табарі, Халід першопочатково орієнтувався на аль-Хуфайру і незмінно рухався туди. Коли Гормузда повідомили про точний маршрут пересування мусульман, то він швидким маневром перемістив свої сили до аль-Хуфайри. В сучасній історіографії місцезнаходження аль-Казіми (Казіма) встановлено точно, а от щодо розташування аль-Хуфайра (в деяких джерелах аль-Хафір) ведеться гостра дискусія. З'ясування цієї проблеми лежить поза рамками даного дослідження, а тому при аналізі матеріалів буде використано версію російського вченого Большакова О. Г., який визначав, що шляхи між аль-Хуфайром та Казімою по прямій розходяться не більше 50-ти кілометрів [2, с. 213].

Дізнавшись від арабів-бакритів, які приєднувалися до мусульман, що в аль-Хуфайрі його чекає іранське військо, Халід ібн аль-Валід повертає на Казіму. Такий хід змушує Гормузда швидким маршем спекотними днями рухатися знову до Казіми. Треба віддати належне іранцям, які випередили супротивника на декілька годин і знову зайняли Казіму, що поставило мусульман та їхніх союзників у скрутне становище, адже через брак води відступати вони вже не могли. Попри успішність маневрів, становище іранського війська було також досить скрутним, зокрема через виснаженість багатокілометровими переходами, через неможливість ретельно підготувати позиції перед боєм, через невпевненість у лояльності конфедератів, яким не подобалась суворість походів [1, с. 224].

Попри серйозну втому, Гормузд вишикував свої війська за класичним тактичним порядком, розділивши стрій на центр і фланги, та очікував кроків Халіда, що повністю відповідало іранській вишуканій стратегії. З іншого боку військо мусульман мало свіжих коней, адже пересувалося на верблюдах. Не можна відкидати й ту можливість, що до Халіда під Казіму могли перебувати підкріплення із навколишніх бакритських племен, яких міг тут мобілізувати Мутанна ібн Харіт. Крім того, перед початком бою пройшов досить рясний дощ, який дозволив арабам напоїти худобу та поповнити свої запаси води, бо за лінією розташування мусульманських загонів знаходилася смуга скелястих пагорбів, де в скель-

них впадинах зібралася дощова вода. Ймовірно, дощ тривав досить довго, що, на відміну від мусульман, завдало іранцям додаткових труднощів. Зокрема, відсирили тятиви луків, тому що іранські стрілки вже були готовими до бою, а тому тятива була в натягнутому положенні. Поряд із цим, дощ відклав початок бою на середину дня, а відповідно сонце почало світити в обличчя іранських вояків. Можна допустити ще одну проблему, пов'язану з дощем, з якою зіштовхнулися іранські воєначальники. Дощ розмочив верхній шар піску на рівнині перед Казімою, що ускладнило пересування важкоозброєної піхоти та кінноти, утруднюючи їхню маневреність.

За таких несприятливих умов Гормузд, вірогідно, погодився розпочати ініційовані Халідом переговори, щоб відкласти час початку бойовища або домовитися про перемир'я. Допустимість такого висновку, попри відсутність згадок про переговори у джерелах, пояснюється розповіддю ат-Табарі про двобій Халіда з Гормуздом перед початком битви. Більше того, інформатори ат-Табарі звинувачують іранського воєначальника у підступності під час поєдинку, який нібито хотів, за допомогою тілоохоронців, схопити та вбити Халіда. Лише героїзм відважного молодого мусульманина аль-Ка'ка ібн Амра зірвав підступ іранців і дозволив Халіду вбити Гормузда [16, с. 12].

По-перше, описана розповідь спростовується тим, що в практиці іранської еліти не могло бути виклику на двобій особи, яка не сприймається за достойного супротивника, а Халід в очах аристократа Гормузда був варваром. По-друге, арабські джерела вказують, що Гормузд зажадав рукопашного бою без зброї, що в умовах непримиренної сутички має вигляд повної нісенітничі. По-третє, вбивство Гормузда принесло найбільшої користі саме мусульманам, бо загибель намісника позбавляла арабських конфедератів договірної необхідності продовжувати битву зі своїми одноплемінниками. Психологічно, втрата військового вождя була найзгубнішою саме у менталітеті арабів, а не іранців. До того ж, смерть Гормузда не призвела до знищення іранських професійних військових підрозділів, які під командуванням своїх офіцерів, користуючись вечірніми сутінками, відступили до Євфрату.

Наведені аргументи дозволяють висунути гіпотезу, що перед битвою саме Халід ібн аль-Валід мимовільно іранського воєначальника на переговори та підступно його вбив. З метою вибілення репутації Халіда, на наш погляд, надалі було проведено масовану дискредитацію іранського воєначальника у повідомленнях джерел. Очорнення Гормузда допомагало мусульманам Халіда не лише привертати на свій бік місцеві племена бедуїнів, що орієнтувалися на Іран та були християнами, а й дозволяло нівелювати злочин, який проти нього вчинив мусульманин Халід, адже порушення договорів не віталось також і мусульманською традицією.

Перемога при Казімі не дозволила Халіду ібн аль-Валіду захопити Убуллу, яка потрапила в руки мусульман лише через рік, а також не призвела до вторгнення арабів-мусульман на територію самої Сасанідської імперії. Проте, битва при Казімі дала мусульманам багату військову здобич, що, окрім грошей, цінностей та продовольства, складалася із запасів зброї та військового спорядження. Конкретні об'єми отриманої здобичі наявні джерела не повідомляють, але в унісон повідомляють про її значущість. Взагалі, арабські джерела якось дивно мало місця приділяють опису самої битви, але при цьому багато говорять про багатство здобичі і навіть перераховують та описують окремі здобуті речі.

Зокрема, величезне захоплення у арабів викликає офіцерський шолом Гормузда, який нібито оцінювався у сто тисяч дирхемів і був переданий Абу Бакром Халіду за перемогу над іранцями. Ясна річ, що цей сюжет є фантастичним і направлений на возвеличення самого Халіда та його успіху при Казімі. З арабськими переказами про велику здобич, захоплену Халідом у Казімі, можна погодитися лише у тому випадку, коли допустити, що в слід за військами із Убулли до Казімі могли направлятися також обози з військовим спорядженням та платнею, яким мали забезпечуватися не лише потреби контингенту Гормузда, а й військ, які у цей час вирушили із Ктесифону йому на допомогу. Припустимо також, що іранський намісник Убулли, який вповні міг бути довіреною особою шаха Єздигерда та його уряду, доставляв на кордон цінності, якими іранці сподівалися купити лояльність бакритських племен. За переказами Мутанна ібн Харіт ібн Шейбан здійснював грабниці набіги на Південну Месопотамію через те, що його плем'я було позбавлене щорічних виплат із Убулли за захист степового кордону Сасанідів, які його предки отримали ще в VI ст. від шахиншаха Хосрова II [8, с. 76]. Якби Гормузду вдалося повернути лояльність бакритських племен до Сасанідської імперії та укласти нові конфедеративні договори з їхніми вождями, то цілком вірогідно, що поширення ісламу на цей регіон могло не відбутися, що загрожувало самому існуванню Арабського халіфату. З огляду на таку реконструкцію, вичерпно пояснюється те значення, якого набула битва при Казімі у пізніх арабських історіографів.

Військова здобич, а також набіги на околиці Убулли дозволили Халіду збільшити чисельність свого війська за рахунок арабських ополченців у декілька разів. Поза сумнівом, на бік мусульман після Казімі переходять вожді цілих племен, а слава й чутки про надзвичайний поєдинок ширяться та відповідають міфам та легендам про непереможність арабів-мусульман та щедрість Аплага до віруючих. Саме ці події і ляжуть у основу фундаменту "Праведного" халіфату, території якого у близькому майбутньому охоплюватимуть Аравійський півострів, Левант, Кавказ, частину Північної Африки від Єгипту до Тунісу та Іранське нагір'я.

Результатом пізньої пропагандистської переробки є повідомлення ат-Табарі, ібн Ал Асіра та інших арабських істориків про знахідку серед здобичі у Казімі верблужих тноків із металевими кайданками або, можливо, ланцюгами. Арабські джерела одностайні у поясненні практичного застосування цієї знахідки іранськими військовими. За їхніми свідченнями, іранські вояки прив'язувалися один до одного, щоб під час бою не тікати і битися до смерті. Як не дивно, але таке тлумачення отримало широку підтримку серед дослідників, особливо у XIX ст. Яскравим послідовником такої теорії виступив пакистанський дослідник та відставний генерал А. І. Акрам, який цілком впевнено стверджував, що "ланцюги часто використовувалися у перській армії для того, щоб пов'язувати в бою воїнів. Як правило, вони були чотирьох видів у довжину, щоб з'єднувати по три, п'ять, сім або десять воїнів, і їх застосування розцінювалося як спосіб зміцнити силу армії" [1, с. 225]. При тому, автор монографії про Халіда ібн аль-Валіда відкидає застосування кайданок як засобу проти дезертирства солдатів з поля бою. Застосування ланцюгів для поєднання воїнів у строю відмічається дослідниками у військовій практиці різних країн та народів [9, с. 79-93] і не завжди така практика була чимось негативним. Однак, щодо використання іранцями ланцюгів у бою

при Казімі виникає багато сумнівів і заперечень. Передусім, у ат Табарі говориться, що ланцюги були у тюках для перевезення на верблюдах, де їх і знайшли мусульмани Халіда [16, с. 13]. Жодного свідчення про знаходження ланцюгів на полі бою джерела не містять, хоча подається декілька варіантів роздумів про шкідливість сковування людей під час бою. По друге, сковування відносно нечисленного війська, яким командував Гормузд при Казімі, було абсолютно недоцільним, бо воякати доводилося з арабською легкою кіннотою, яка в будь-який момент могла обійти невеликий стрій з флангів. До того арабська легка кіннота в силу свого функціонального призначення не могла прорвати іранський стрій важкої списоносною піхоти з фронту, а отже зміцнення шеренг ланцюгами було б шкідливим і нерозумним. Врешті, перевезення вантажу ланцюгів із собою у гонитві за мобільним військом Халіда від Убулли до Казімі, а потім до аль Хуфайра і навпаки, гальмувало й без того повільне піше військо Гормузда, що знову-таки суперечить здоровому глузду. Арабські автори хоч і дискредитують Гормузда, але вказують на його військову професійність. Таким чином, сюжет про ланцюги потрапив до опису битви при аль Казімі з якогось пізнішого зіткнення арабів з іранцями, а тому називати битву під Казімою "битвою кайданів або битвою зчеплених" є науково хибним і не аргументованим.

Підбиваючи підсумки здійсненому дослідженню, можна впевнено стверджувати, що битва при аль-Казімі з військової точки зору була незначною і другорядною сутичкою іранських прикордонників із кочовиками-грабіжниками, які на початку VII ст. відбувалися часто. Чисельність задіяних у бою вояків з обох боків була не значною. Фактично, битва при Казімі була сутичкою арабів-мусульман з арабами немусульманами за підтримки невеликого контингенту професійних іранських військ. Іранське командування дотримувалося пасивної та вичікувальної тактики ведення бойових дій, в той час як арабський воєначальник Халід ібн аль Валід застосовував тактику мобільного швидкого маневрування. Іранське військо та їхні союзники були змушені розпочинати бій після тривалого виснажливого маршу пустелею та ослабленим бойовим духом. Умови поля бою були нав'язані іранському командуванню Халідом та характеризувалися низкою несприятливих моментів, що погіршували боєздатність іранських вояків. На початку самої битви арабам вдалося заманити в пастку іранського полководця Гормузда та вбити його, що ще більше погіршило морально-психологічний стан союзних Сасанідам арабських конфедератів і призвело до їхньої втечі з поля бою.

Перемога у битві при Казімі мала для мусульман велике етнополітичне значення, бо дозволила схилити племена арабів-немусульман приєднатися до Арабського халіфату в боротьбі з чужорідними іранцями. Внаслідок перемоги при аль Казімі до рук мусульман потрапили значні матеріальні ресурси у якості військової здобичі, які спрямовувалися іранським урядом для підкупу бедуїнських вождів.

Битву при аль Казімі науково не доцільно іменувати "битвою ланцюгів" або "зчеплених" через абсолютну вигаданість сюжету про вантаж залізних ланцюгів у обозі іранського війська. Факт зв'язування вояків при бойових шикуннях мав місце в іранській військовій практиці, але у битві при Казімі його застосування було недоречним.

Список використаних джерел

1. Акрам А. И. Рыцарь пустыни. Халид ибн ал-Валид. Крушение империй / А. И. Акрам. – Санкт Петербург: Дилія, 2009. – 475 с.

2. Большаков О. Г. История Халифата. Т. 1. Ислам в Аравии (570-633) / О. Г. Большаков. – Москва: Восточная литература РАН, 2000. – 312 с.

3. Большаков О. Г. История Халифата. Т. 2. Эпоха великих завоеваний (633-656) / О. Г. Большаков. – Москва: Восточная литература РАН, 2002. – 294 с.

4. Дмитриев В. А. "Всадники в сверкающей броне": Военное дело сасанидского Ирана и история римско-персидских войн. – Санкт Петербург: Петербургское Востоковедение, 2008. – 368 с.

5. Дмитриев В. А. Некоторые аспекты военной тактики персов сасанидской эпохи: теория и практика / В. А. Дмитриев // Вестник Псковского государственного университета. Серия: Социально-гуманитарные науки. – 2011. – Вып. 13. – С. 15-19.

6. Кеннеди Х. Великие арабские завоевания / Х. Кеннеди. – Москва: АСТ, 2010. – 475 с.

7. Колесников А. И. Завоевание Ирана арабами (Иран при первых "праведных" халифах) / А. И. Колесников. – Москва: Наука, 1982. – 269 с.

8. Колесников А. И. Иран в начале VII века / А. И. Колесников. – Ленинград: Наука, 1970. – 144 с.

9. Нефёдкин А. К. "Скованы одной цепью": о феномене связывания воинов в боевом построении / А. К. Нефёдкин // Псковский военно-исторический вестник. – 2016. – Вып. 2. – С. 79-94.

10. Нефёдкин А. К. Дромадеры в военном деле арабов (XII в. до н. э. – VII в. н. э.) / А. К. Нефёдкин // Российский археологический ежегодник. – 2013. – №3. – С. 442-459.

11. Becker, C. H. Vom warden und wesen der islamischen Welt / C. H. Becker. – Leipzig: Qelle & Meyer, 1924. – 534 s.

12. Kadhima. Kuwait in early centuries of Islam / Ed. D. Kennet. – Kuwait: National Council for Culture, Arts and Letters of the State of Kuwait in cooperation with Durham University, 2014. – 60 p.

13. Karamian, G. & Farrokh, K. & Maksymiuk, K. A Synopsis of Sasanian Military Organization and Combat Units / G. Karamian, K. Farrokh, K. Maksymiuk. – Tehran; Siedlce: Publishing House of Siedlce University of Natural Sciences and Humanities, 2018. – 158 с.

14. Nicolle, D. The Great Islamic Conquests AD 632-750 / D. Nikolle. – Oxford: Osprey Publishing, 2009. – 96 p.

15. Sołtan, A. Ikonografia meharystów palmyreńskich / A. Sołtan // Studia Palmyreńskie. – 1969. – Т. 3. – С. 5-46.

16. The History of al-Tabari. Vol. XI: The Challenge to the Empires / Ed. Khalid Yahya Blankinship. – Albany: State University of New York Press, 1993. – 261 p.

References

1. Akram, A. (2009). *Desert Knight. Khalid ibn al-Walid. Collapse of the Empires*. Saint Petersburg: Dilya. [in Russian]

2. Bol'shakov, O. (2000). *History of Caliphate. Vol. 1: Islam in Arabia (570-633)*. Moscow: Oriental Literature. [in Russian]

3. Bol'shakov, O. (2000). *History of Caliphate. Vol. 2: Age of the Great Conquests (633-656)*. Moscow: Oriental Literature. [in Russian]

4. Dmitriev, V. (2008). *"Horsemen in the Shining Armor": Warfare of Sasanian Iran and History of Roman-Iranian Wars*. Saint Petersburg: Petersburg's Oriental Studies. [in Russian]

5. Dmitriev, V. (2011). Some Aspects of the Persian War Tactics of Sasanian Era: Theory and Practice. *Bulletin of State University of Pskov. Series: Social Sciences and Humanities*, 13, 15-19. [in Russian]

6. Kennedy, H. (2010). *The Great Arab Conquests*. Moscow: AST. [in Russian]

7. Kolesnikov, A. (1982). *Arab Conquest of Iran (Iran under the First "Righteous" Caliphs)*. Moscow: Science. [in Russian]

8. Kolesnikov, A. (1970). *Iran in the early 7th century*. Leningrad: Science. [in Russian]

9. Nefyodkin, A. (2016). "Shackled by One Chain": about the Phenomenon of Binding Warriors in a Combat Formation. *Pskov Historical and Military Bulletin*, 2, 79-94. [in Russian]

10. Nefyodkin, A. (2013). Dromedaries in Arab Warfare (12th century BC – 7th century AD). *Russian Archaeological Annals*, 3, 442-459. [in Russian]

11. Becker, C. H. (1924). *Vom warden und wesen der islamischen Welt*. Leipzig: Qelle & Meyer.

12. Kennet, D. (Ed.). (2014). *Kadhima. Kuwait in early centuries of Islam*. Kuwait: National Council for Culture, Arts and Letters of the State of Kuwait in cooperation with Durham University.

13. Karamian, G. & Farrokh, K. & Maksymiuk, K. (2018). *A Synopsis of Sasanian Military Organization and Combat Units*. Tehran; Siedlce: Publishing House of Siedlce University of Natural Sciences and Humanities.

14. Nicolle, D. (2009). *The Great Islamic Conquests AD 632-750*. Oxford: Osprey Publishing.

15. Sołtan, A. (1969). Ikonografia meharystów palmyreńskich. *Studia Palmyreńskie*, 3, 5-46.

16. Blankinship, Khalid Yahya. (Ed.). (1993). *The History of al-Tabari. Vol. XI: The Challenge to the Empires*. Albany: State University of New York Press.

Надійшла до редколегії 23.05.21

Yu. Goman, PhD in History, Associate Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

V. Liustei, Master's Student
Taras Shevchenko Kyiv National University, Kyiv, Ukraine

MILITARY AND POLITICAL CIRCUMSTANCES OF THE VICTORY OF THE MUSLIMS IN THE BATTLE OF AL-KAZIMA IN 633

The Battle of Kazima in 633 marked the beginning of a series of successful victories by General Khalid ibn al-Walid on the west bank of the Euphrates, which opened up opportunities for the Arab Caliphate to defeat the Iranian Sassanid Empire. The battle was a minor and secondary skirmish between Iranian border guards and nomadic robbers. The number of soldiers involved in the battle on both sides was not significant. In fact, the battle of Kazima was a clash between Arab Muslims and non-Muslim Arabs with the support of a small contingent of professional Iranian troops. The Iranian command followed passive and wait-and-see tactics, while the Arab military leader Khalid ibn al-Walid used mobile rapid maneuvering tactics to determine its course. The Iranian army and its allies were forced to fight after a long grueling march through the desert and weakened fighting spirit. At the beginning of the battle, the Arabs managed to trap and kill the Iranian commander Hormuzd, which further worsened the moral and psychological condition of the Arab Confederates allied with the Sassanids and led to their escape from the battlefield.

The victory in the battle of Kazima had a largely moral and psychological significance for the Muslims, as it persuaded non-Muslim Arab tribes to join the Arab Caliphate. As a result of the victory at al-Kazimah, Muslims received significant material resources as military booty, which increased the influence of Muslims among the Arab leaders.

It is not scientifically appropriate to call the battle of al-Kazimah a "battle of chained or tied" because of the absolute fiction of the plot about a load of iron chains in the convoy of the Iranian army. The fact that soldiers were tied up during combat formation was common in Iranian military practice, but its use was inappropriate in the Battle of Kazima.

Keywords: Arab conquests, Khalid ibn al-Walid, "battle of the chained", Kazima, Arab-Persian wars, Hira, Sassanid Iran.

УДК 94(477)

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2021.149.3>

I. Гуменна, здобувачка

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-5441-0249>

Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, Україна

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ДОПОМОГОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ СТУДЕНТСЬКИХ ТОВАРИСТВ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ (1918–1939)

Досліджено допомогову економічну діяльність українських студентських товариств Східної Галичини 1918–1939 рр., зокрема, показано їхній внесок у стабілізацію матеріального становища студентських кіл, а також тих, хто потребував допомоги у час державотворчих процесів та становлення національно-культурного життя. Висвітлено методи нагромадження матеріальних статків та характерні напрямки їх використання, показано активну співпрацю товариств не лише у межах краю, а і з закордонними представництвами та українською інтелігенцією зазначеного періоду.

Ключові слова: українські студентські товариства, Східна Галичина, "Академічна громада", економічна діяльність, матеріальна допомога.

Післявоєнні реалії Першої світової війни на українських землях характеризувались низкою державотворчих процесів, зокрема на території Східної Галичини, де 13 листопада 1918 р. утворилася ЗУНР, яка, попри мужню боротьбу Української галицької армії, все ж увійшла до відновленої Польської держави, а Є. Петрушевич та еміграційний уряд у Відні склали свої повноваження 15 березня 1923 р, що і означало припинення існування держави [7, с. 711]. Велика когорта діячів доклала значних зусиль для здобуття західноукраїнськими землями незалежності, але, навіть після входження Східної Галичини до Другої Речі Посполитої, боротьба за самовизначення не припинилася. Активну участь у національно-культурному житті міжвоєнного періоду (1918–1939) брали й учасники українських студентських товариств Східної Галичини, які ратували не лише за державотворчі процеси, але й розвивали соціально-економічну основу становлення українських земель. Оскільки державотворення – це складний, витратний процес, який вимагає максимального залучення ресурсів багатьох типів, зокрема й економічної підтримки, якої потребують як безпосередні учасники боротьби за державність, так і населення, що проживає на теренах, де проходять зазначені процеси.

Мета дослідження полягає у виокремленні концептуальних векторів економічної діяльності українських студентських товариств Східної Галичини міжвоєнного періоду (1918–1939) як учасників державотворення на західноукраїнських землях.

Для досягнення поставленої мети необхідно виконати низку завдань, зокрема – проаналізувати історіографічну та джерельну базу із зазначеної проблематики, виокремити факти економічної діяльності українських студентських товариств Східної Галичини міжвоєнного періоду (1918–1939) та проаналізувати місце їх активних дій у контексті напрямку державотворчості.

Історіографія цієї проблеми вже має певний багаж напрацювань. До окремих монографій, присвячених розвитку молодіжного руху, варто віднести дослідження І. Шумського [25]. Автор основну увагу приділив організаційній та виховній діяльності західноукраїнських організацій і товариств, а також дав цілісну оцінку участі молоді у політичних рухах та громадсько-політичних об'єднаннях. Історію становлення та розвитку молодіжних товариств у Галичині подав також І. Андрухів [3]. Студентський рух був предметом досліджень і Р. Ковалюка [9]. У своїй монографії цей автор, на основі аналізу архівних матеріалів, висвітлив напрямки діяльності студентських товариств Західної України, однак, основний наголос зробив усе ж на їхній суспільно-політичній діяльності. А про діяльність українських студентських товариств на міжнародній арені дізнаємося із праці М. Сенюка [13].

Українські студентські товариства Східної Галичини були вагомим чинником національно-культурного життя краю, вони не лише активно сприяли політичному становленню західноукраїнських земель, а й здійснювали свого роду волонтерську діяльність, зокрема в економічній площині державотворення.